

Etnološka biblioteka

Knjiga 25

Urednik
Miroslav Niškanović

Recenzenti
Dr Aleksandar Bošković
Dr Ljiljana Gavrilović

Uređivački odbor
Prof. dr Mirjana Prošić-Dvornić (Northwood University, Midland SAD), prof. dr Ivan Kovačević (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), prof. dr Dušan Drljača, Beograd, prof. dr Mladen Šukalo (Filozofski fakultet Univerziteta u Banja Luci, RS, BiH), docent dr Bojan Žikić (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), dr Petko Hristov (Etnografski institut s Muzej, BAN, Sofija, Bugarska), dr Mladena Prelić (Etnografski institut SANU, Beograd)

Miroslava Malešević

ŽENSKO

+

*Etnografski aspekti društvenog
položaja žene u Srbiji*

Beograd
2007

"ŽENSKI POKRET" – FEMINISTIČKO GLASILO IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Uprkos dugoj istoriji pokreta za oslobođenje žena kod nas, i značajnim nastojanjima neofeminističkih grupa tokom sedamdesetih da se žensko pitanje ponovo aktuelizuje, feminizam (čak i sama reč) i danas kod većine izaziva gotovo zdušnu odbojnost: bilo da je reč o anahronom pozivu na osudu "pomodne, uvezene ideologije", o podsmešljivom etiketiranju feministkinja kao "frustriranih mrziteljki muškaraca" i "zagovornica borbe između polova za preuzimanje vlasti" ili, jednostavno, o neprihvatanju činjenice da se ženskom pitanju može pristupiti na način koji se razlikuje od zvaničnog, antipatije su praktično nepodeljene.¹

Još uvek snažne predrasude prema feminizmu i njegovo osporavanje sa mnogih strana, svakako dobrim delom proističu iz patrijarhalnog kulturnog nasleđa ove sredine i na njemu ustanovljenih predstava o muškom i ženskom i njihovim pripadajućim društvenim ulogama. Sa druge strane, razlozi zvaničnog otpora prema feminizmu kao "buržoaskom" fenomenu, vode poreklo iz predratnog jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Naime, građanski feminizam koji je između dva rata doživeo ovde značajan uspon, nikada nije doveo u pitanje postojeći politički sistem, iako ga je svojom delatnošću oštro kritikovao. Njegov cilj

¹ Vjeran Katunarić, *18 teza o ženi i ženskim pokretima*. Zbornik III programa Radio Zagreba, knj. 8, Zagreb 1982, 165-169.

nije bio obaranje poretka, nego njegovo reformisanje, stvaranje uslova za nastanak demokratskog društva. Za razliku od njega, proleterski ženski pokret, vođen stavovima Komunističke partije, insistirao je na revolucionarnoj borbi i ukidanju klasnih razlika, verujući da će rešavanjem klasnog automatski biti rešeno i žensko pitanje.² Na osnovi tih razlika, uprkos mnogim podudarnostima u interesima, zahtevima i načinu delovanja s proleterskim pokretom žena, posleratna vlast odbacila je feministički pokret kao "nenarodni" i "elitistički"³. Sledstveno tome, jedini legitimni naslednik borbene tradicije za promenu mesta žene u društvu postala je posle rata pobednička strana (KPJ), a žensko pitanje sve do danas definisao je vladajući ideološko – politički diskurs.

Prema težini ideološke diskvalifikacije, građanski ženski pokret je i u posleratnoj historiografiji dobio "odgovarajući" tretman: ili su postojeća istraživanja i preduzimana da bi se njima potvrdila opravdanost osporavanja toga pokreta, ili se, još češće, njegovo postojanje i delovanje, kao marginalni, naprosto ni ne uzimaju u obzir.⁴ Takav zaborav i negiranje postojanja celokupne jedne tradicije i njenog iskustva može se, na opštijem planu, čitati i kao primer odsustva ili "nevidljivosti" žena u čitavoj povesti ljudskog društva, a potom, kao što kaže Žarana Papić, i u

² Mirjana Prošić-Dvornić, *Jednakost – glasilo žena socijaldemokrata (Beograd 1910-1912; 1914. godine) i radnički pokret za emancipaciju žena*. Etnološke sveske VII, Beograd 1986, 13. Uporedi: *Proleterski i buržoaski pokret žena*. *Jednakost* br. 4, 16. februar 1912, 13-14.

³ Feministički pokret proglašen je reakcionarnim i nenarodnim na V zemaljskoj konferenciji Komunističke partije, održanoj 1940. godine. Vidi: Čedomir Popov, *Formiranje AFŽ-a 1942. Rezultat stava KPJ prema ženskom pitanju i posledica politike stvaranja Narodnog fronta*. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. 6, 26-30.

⁴ Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi itd. Problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji*. U: *Žena i društvo*. Kultiviranje dijaloga, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb 1987, 54-56.

društvenoj teoriji i društvenim naukama koje su žensko iskustvo dosledno zanemarivale ili ga pogrešno tumačile, proglašavajući opštom, i jedinom, mušku sliku stvarnosti.⁵

Pokušaću ovde da bar u osnovnim crtama predstavim delovanje "Ženskog pokreta", predratne jugoslovenske feminističke organizacije i njenog istoimenog glasila, koje je izlazilo redovno i neprekidno punih osamnaest godina, praktično od samog stvaranja jugoslovenske države do pred rat.⁶ O delatnosti ovog pokreta, idejama, vrednostima, novoj svesti o slobodi žene, za koju su se feministkinje okupljene unutar njega organizovano borile, danas se gotovo ništa ne zna. Otvaranje ove teme smatram važnom iz više razloga. Pre svega, radi upoznavanja sa smislom i značenjem tog angažmana u predratnom jugoslovenskom društvu i uticajem feminističkih ideja na shvatanja i raspoloženje patrijarhalne sredine prema ženama. Zatim, da bi se bar delimično osvetlila, gotovo nepoznata, istorija feminističkog pokreta kod nas, upotpunilo znanje o kulturnoj prošlosti ove sredine u kojoj je taj pokret ostavio značajan trag i podsetilo na neopravdano brisanje toga traga i te tradicije iz istorijskog sećanja; konačno, da bi se ukazalo na civilizacijske tekovine kojima je feminizam zadužio potonje generacije.

Osnivanje Ženskog pokreta

Prilike u zemlji, izazvane, s jedne strane, tek okončanim ratom, a, s druge strane mnogim političkim i socijalnim problemima s kojima se novoformirana država, Kraljevina SHS, suočila odmah po

⁵ Žarana Papić, *Ženska perspektiva u sociologiji*. Žena i društvo. Kulтивiranje dijaloga, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb 1987, 29-32.

⁶ Za potrebe ovog teksta pregledala sam sve brojeve časopisa "Ženski pokret" koje u svojim fondovima čuvaju Univerzitetaska biblioteka "Svetozar Marković" i Narodna biblioteka Srbije u Beogradu.

ujedinjenju, koliko god nesređene, ubrzale su ponovno pokretanje, početkom veka veoma aktuelnog, a pred ratnim zbivanjima potisnutog i zaboravljenog, "ženskog pitanja". Problemi sa kojima se suočavala ratom iscrpljena i ekonomski nerazvijena nova država, činili su još težom ionako nezavidnu situaciju pojedinih slojeva stanovništva.⁷ Najbrojnija kategorija pogođenih bile su žene – ekonomski zavisne, socijalno nezaštićene, bez političkih i građanskih prava, većinom neobrazovane, i, praktično, potpuno isključene iz društvenog života.

Uprkos tome, broj zaposlenih žena, pre svega fabričkih radnica, koje su popunjavale mesta u ratu izginulih muškaraca, stalno se povećavao; u porastu je takođe, zahvaljujući industrijskom razvoju, obrazovanju itd., bio i broj stručno osposobljenih, pa i visokoobrazovanih žena koje su, stičući kvalifikacije i zarađujući same za život, počele da napuštaju okvire tradicionalnih ženskih delatnosti. Saglasno tim novim društvenim okolnostima javljala se i potreba za novim jasnim određenjem mesta i uloge žene u društvu, njenih zadataka, obaveza i prava. Političari, naučnici, javni radnici su iznosili svoja viđenja ovog pitanja: neki su se, shodno svom političkom opredeljenju, zalagali za duboke društvene reforme, pa prema tome i za promenu odnosa prema ženama, za ženska građanska prava, dok su drugi, suprotno tome, nastojali da revalorizovanjem tradicionalnih ženskih uloga do daljeg zadrže ženu izvan političkog i javnog života.⁸

Te ideje izlagane su na javnim predavanjima, političkim skupovima, u dnevnim listovima i časopisima. Tako se stvaralo javno mišljenje, koje se, bez obzira na potpuno polarizovana gle-

⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd 1980, 29-33.

⁸ Mirjana Prošić-Dvornić, *Žensko pitanje u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka i časopis "Domaćica" (1879-1914)*. Glasnik Etnografskog instituta SANU XXXIV, Beograd 1985, 48.

dišta, izražavalo kao društvena zainteresovanost za sudbinu žene. U skladu s tim, počinju da se obnavljaju modeli organizovanja žena kakvi su postojali pre I svetskog rata, osnivaju se različita ženska udruženja, od krajnje konzervativnih do feminističkih, da svako prema svojoj koncepciji i ciljevima organizovano radi na poboljšanju položaja žene u porodici i društvu.⁹

Nadovezujući se na tradiciju feminističkih pokreta u svetu u osnovnom pristupu ženskom pitanju, a u glavnim zahtevima i na tradiciju socijalne demokratije, u Beogradu je, 1919. godine, kao jedno od prvih ženskih udruženja u novoj državi, počelo da radi Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava. Građanske i feminističke orijentacije, Društvo je na početku svoje delatnosti jasno istaklo da će okupljati sve žene, bez obzira na njihovu profesiju, politička shvatanja, klasnu, versku, nacionalnu ili socijalnu pripadnost, da ih podstakne na zajedničku borbu za dostojniji društveni položaj. Taj stav, proistekao iz uverenja u univerzalnu obespripravljenost žene u odnosu prema muškarcu, glasio je da žene, bez obzira na politička ubeđenja i simpatije, ili organizacije kojima pripadaju, imaju najviše razloga da se identifikuju sa svojom interesnom grupom, drugim ženama, i pre svega udruže u svoju, žensku organizaciju, koja će dosledno i svuda zastupati njihove interese, odnosno kojoj žensko pitanje neće biti "samo jedna, sporedna tačka u programu, što je slučaj sa ostalim političkim partijama".¹⁰

Nasuprot mnogim drugim ženskim udruženjima okupljenim u "Narodni ženski savez", koja su svojim prevashodno prosvetnim i humanitarnim akcijama bila daleko od bilo kakvog pokušaja buđenja ženske svesti ili zahteva za priznavanjem političkih prava,¹¹

⁹ Isto, 48-49.

¹⁰ Videti naročito tekstove "Program našeg rada" i "Značaj i potreba lista", objavljene u broju 1 časopisa "Ženski pokret", god. I Beograd 1920.

¹¹ U tom smislu "Ženski pokret" se može smatrati nastavljacem "Jednakosti", koju je 1920. godine pokrenuo Sekretarijat žena komunista i

program feminističkog društva insistirao je upravo na tim pravima, kao prvom uslovu za ulazak žena u javni život. Na borbi za žensko izborno pravo temelji se ostvarenje i svih drugih ciljeva socijalnog programa ovog pokreta:

"Kako da promenimo sve te pisane i nepisane zakone u kojima žena ne zauzima baš zavidno mesto? Ima više sredstava da se dođe do cilja. Svakako jedno od najvažnijih jesu politička prava žene ili jednostavnije rečeno žensko pravo glasa. Samo onda kad i žene budu predstavljale izvestan broj kuglica, trudiće se i političari da ih zadobiju na taj način da stvaraju takve zakone u kojima žena neće biti zapostavljena kao do sada. Sa ženom i njenim potrebama tada će se malo više računati nego sada kad nikom ne treba jer nikog ne predstavlja".¹²

Da je veliki broj žena već u to vreme bio svestan opravdanosti tih zahteva potvrđuje činjenica da je Društvo, otvaranjem podružnica širom zemlje, ubrzo preraslo u Alijansu ženskih pokreta u Kraljevini SHS (kasnije Kraljevini Jugoslaviji).¹³

Godinu dana po osnivanju, Društvo je pokrenulo i svoj časopis, "Ženski pokret", prvi (i jedini) feministički mesečnik (od 1927. do 1932. godine izlazio je petnaestodnevno), u kome će se

koja je ugašena iste godine, mada se zbog jasnih klasnih razlika, nastavljajući "Jednakosti" smatra "Žena danas", koju je osnovala KPJ 1936. Zbog pomenutih ideoloških razloga, u tekstovima koji se bave predratnom štampom, delatnost "Ženskog pokreta" ostala je uglavnom neupisana. Tako je i u, po mom mišljenju, veoma dobroj studiji Nede Todorović-Uzelac, posvećenoj razvoju i ulozi ženske štampe kod nas, izostala praktično svaka reč o delovanju Ženskog pokreta. Videti: Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Naučna knjiga, Beograd 1987, 49-63.

¹² "Ženski pokret" 6, god XIII, Beograd 1932, 86.

¹³ Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, osnivanjem ogranaka širom zemlje, preraslo je 1924. godine u Alijansu ženskih pokreta u Kraljevini SHS.

razmatrati društveni položaj žene i "rešavati sva pitanja koja ženama leže na srcu i koja im današnji opstanak čine tako teškim".¹⁴ Časopis je neprekidno izlazio sve do 1938. godine.

Ciljevi i zadaci

Prvi zadatak "Ženskog pokreta" bio je da preko članaka i drugih konkretnih akcija utiče na javno mišljenje i ukazuje na specifične potrebe i probleme žena. Zatim, da se bori za njihovo pravo na učestvovanje u političkom životu, kao i da među samim ženama razvija svest o potrebi solidarne borbe za sticanje političke, ekonomske i pravne jednakosti sa muškarcima; da svojim delovanjem ubrza izmenu postojećih propisa i zakona, i omogući da se svuda gde se rešavaju pitanja važna i za sudbinu žena – čuje i njihova reč; da stvara uslove koji će omogućiti da "slobodna, odgovorna i svesna žena postane redovna društvena pojava", da svojim sveukupnim angažmanom podstiče oslobođenje žena od podređenog položaja u porodici, na poslu, u društvu, da utiče na stvaranje novog javnog mnjenja, na "promenu raspoloženja i shvatanja čoveka o ženi" jer – "žensko pitanje nije samo ekonomskog i pravnog karaktera, već i pitanje običaja i morala".¹⁵

Ispunjenje tako ambiciozno postavljenog cilja zahteva za pravo jednu ozbiljnu transformaciju društva u celini. Zato se građanska i politička prava žena i sve druge tačke feminističkog programa tu nisu ni shvatali kao cilj sam za sebe već, što se u tekstovima redovno naglašava, kao neophodna sredstva dugotrajnog i sveobuhvatnog procesa društvene promene – za dobrobit i muškaraca i žena podjednako.¹⁶

¹⁴ "Ženski pokret" 1, god I, 1920, 2.

¹⁵ "Ženski pokret" 3, god I, Beograd 1920, 9.

¹⁶ Pored ostalog, "Ženski pokret" 6, god. XIII, Beograd 1932, 86.

S takvim pogledom na rešavanje ženskog pitanja feministički pokret uspeo je da se održi punih osamnaest godina i da gotovo nesmetano deluje, uz izvesne političke ustupke o kojima će kasnije biti više reči, čak i u vreme Šestojanuarske diktature. Kao "nepolitički" – bez obzira na znatna poklapanja u zahtevima sa radničkim pokretom – Ženski pokret je za tadašnju vlast bio manje opasan, manje konkurentan od Komunističke partije, jer nije pozivao na revoluciju i rušenje sistema nasilnim putem. Zbog toga su, tokom svih godina zabrane delovanja KPJ, jedine političke snage koja je u svom programu imala rešavanje ženskog pitanja, stranice Ženskog pokreta mogle da posluže za probijanje izolovanosti Partije i širenje njenih pogleda i uticaja.¹⁷ To je, uprkos jasnim ideološkim razlikama, bilo moguće upravo zato što je Ženski pokret težio da okupi, poveže i štiti interese svih žena, a samim tim i interese žena iz radničke klase.

Ali, uprkos deklarisanjoj želji i mnogim akcijama u koje se uključivao veliki broj žena, sam časopis nikada nije ostvario značajniji tiraž, niti je postao sredstvo masovne komunikacije među ženama. Od stalnog kontakta sa feminističkim glasilom

¹⁷ Godine 1935. osnovana je Omladinska sekcija u Ženskom pokretu "u cilju okupljanja svih žena, iz svih slojeva, starih i mladih, da sve solidarno istupe u odbranu svojih prava" ("Ženski pokret" 54, Beograd 1935, 59). Znatna broj primljenih omladinki bio je iz redova ilegalne KPJ, odnosno kasnije SKOJ-a, i njihovi stavovi su otvoreno iznošeni na stranicama časopisa. Primera radi, u broju 79 "Ženskog pokreta" iz 1935. godine, štampani su govori koje su predstavnice različitih kategorija žena održale na velikom zboru za politička prava žena, između ostalih i govor predstavnice radničke klase, u kojem stoji: "Ovom prilikom ne sme se zaboraviti da postoji zemlja gde se žena ne deli po polu, već po sposobnosti i želji. Tamo su žene komandanti aerodroma, šefovi fizioloških instituta, veliki književnici i naučnici na svim poljima ljudskog života" (s. 98); Uporedi: B. Petranović, n. d, 122.

članice radničkog pokreta odbijali su klasnopartijski razlozi, a one druge, većinom neobrazovane i neprosvećene, opterećene teškim uslovima preživljavanja, teško da je mogla da privuče ideja o uključivanju u organizovanu borbu za ženska prava, kao ni vrlo ozbiljan sadržaj lista koji je nadilazio nivo njihovog znanja, shvatanja i potreba. Za znatan broj pripadnica viših društvenih slojeva, s druge strane, zahtevi feminističkog pokreta teško su se uklapali u "kult ženstvenosti" koji su one negovale, da bi ih prihvatile bez ograničenja. Već i zbog toga je jasno da je uticaj "Ženskog pokreta" morao da ostane ograničen na srazmerno uzan krug obrazovanih, prosvেćenih žena, koje su zbog svoje profesije i obrazovanja izgradile drugačije poglede na mesto i ulogu žene u društvu, boreći se s konzervativnom sredinom koja nije prihvatila te nove iskorake. Poznati stavovi o feminističkom pokretu kao elitističkom i nenarodnom imaju osnova jedino utoliko što ga je činila zaista intelektualna ženska elita u zemlji.

Prema pomenutom profilu čitateljke, utvrđena je i koncepcija časopisa, tematika i sadržaj rubrika i tekstova. Broj od 1700 pretplatnik(c)a (pominje se samo jednom, u prvoj godini izlaženja)¹⁸ zaista nije impozantan, ali je to razumljivo kad se ima u vidu slaba prosvеćenost sredine, činjenica da je rasturanje išlo preko poverenika, pretplatom, konačno da su feminizam, tada kao i danas, odasvud pratile optužbe i osporavanja, utemeljene ponajviše na predubedenju patrijarhalne sredine da on zagovara borbu među polovima za preuzimanje vlasti i da tu borbu pokre-

¹⁸ "Ženski pokret" 6, god. I, Beograd 1920, 2. Mnogo veći odjek imale su konkretne akcije koje je Društvo preduzimalo. Pomenula bih, pored ostalog, veliki protestni zbor žena održan oktobra 1935. godine u jedanaest gradova istovremeno, u organizaciji Alijanse ženskih pokreta, sa zahtevom za opšte pravo glasa. Videti u: "Ženski pokret" 79, god. XVI, Beograd 1935.

će "šačica, u ličnom životu osujećenih žena, željnih slave i senzacije".

"Danas treba svi muškarci da znaju, da samo slobodna, duhovno oplemenjena žena, ekonomski neovisna prilazi svome drugu sa čistim i uzvišenim osećajima bez zadnje misli da ga iskoristi i zloupotrebi njegovu ljubav. Sve dotle dok žena samo po mužu i preko muža ima neku vrednost, ne može se svaki put verovati njenim iskrenim osećajima. Feminizam nije borba među spolovima, on je borba za lepši i skladniji odnos među njima i to i u ličnom i u socijalnom pogledu".¹⁹

Nepromenljivost koncepcije, utvrđene na početku, svedoči o čvrstom opredeljenju urednica (mada se gotovo u svakom broju apeluje na čitateljke da propagiraju svoj list) da očuvaju visoki nivo časopisa i da ne rade na povećanju tiraža podilaženjem ukusu široke publike, nego da prednost daju snazi ideja iza kojih su stajale nad (trenutnim) brojem njenih zagovornica. S obzirom na vrlo ambiciozne emancipatorske ciljeve i na, u stvari, ozbiljno političko delovanje, "Ženski pokret" je bio zasnovan na drugačijoj koncepciji od one koja je dominirala (kao što dominira i danas) ženskim listovima i časopisima. U njemu nema rubrika o modi, kujanju, preuređenju stana i sličnih tema iz područja "večite ženske svakodnevice", niti jezik koji se tu koristi ma u čemu nalikuje onom osobitom obrascu govora kojim se služe ženski listovi.

Sadržaj i teme

Glavnu rubriku časopisa koja je od početka izlazila pod naslovom "Članci" ispunjavali su uglavnom eseji o suštinskim pitanjima feminizma: uzrocima društvene inferiornosti žena, opravdanosti feminističkih zahteva, društvenom moralu i slično,

¹⁹ "Ženski pokret" 6, god. XIII, Beograd 1932, 86.

iz pera domaćih autorki²⁰, ali i prevodi tekstova značajnih mislilaca (Mila, Masarika i dr.) posvećenih ženskom pitanju; u istoj rubrici objavljuvani su, zatim, analitički članci koji su se bavili pojedinim konkretnim i aktuelnim društvenim pitanjima (recimo, predlozima izmena zakonskih propisa koji su se odnosili na položaj žena), raspravljalo se o socijalnoj ugroženosti pojedinih društvenih grupa, obrazovnom sistemu, materinstvu i slično, te informativni članci u najširem smislu, u kojima se izveštava o događajima u zemlji i svetu, a tiču se "ženske problematike". Osim te stalne rubrike, postojale su "Beleške" i "Umetnički pregled" (odnosno "Književni pregled"). U prvoj su štampane kratke vesti o akcijama žena u svetu i kod nas, o radu ženskih društava, održanim skupovima i predavanjima, objavljenim knjigama iz oblasti feministike itd., a u drugoj su prikazivane nove knjige, izložbe, pozorišne predstave, aktuelni kulturni događaji. Jedno vreme objavljuvan je i "Feljton", kao književni podlistak u kojem su štampane biografije velikih žena svetske istorije ili njihovi tekstovi. Interes za sudbinu žena, postavljen iznad partijskih ili ideoloških opredeljenja urednica, omogućio je da u "Feljtonu" budu objavljeni, između ostaloga, i delovi biografija ruske revolucionarke Aleksandre Kolontaj (br. 5, maj 1932, 77-79) i Roze Luksemburg, jedne od vođa poljskog i nemačkog radničkog pokreta (br. 3, 1924, 130-133), i priča o Olimpiji de Guž, istaknutoj feministkinji Francuske revolucije, autorki Deklaracije o pravima žene i građanke, kao i da se među "Člancima" nađu i oni koji obrazlažu prednosti sovjetskog sistema u pogledu ostvarenja ženskih prava, i prikaz prilika u prvoj zemlji socijalizma, lišen "izmišljotina o mobilizaciji žena radi zadovoljavanja seksualnih potreba crvenoarmejaca, isto koliko i

²⁰ Mnoge od tih tekstova potpisala je Julka Hlapec-Đorđević, jedna od najznačajnijih jugoslovenskih feminističkih autorki i književnica između dva svetska rata.

fanatičkog preulepšavanja socijalističkog raja koji jedino nosi potpuno oslobođenje žene".²¹

Časopis se izdržavao od pretplate (izvestan prihod su svakako donosili oglasi,²² ali oni nisu objavljivani redovno), a iz stalnih apela čitateljicama da izmiruju svoja pretplatnička dugovanja, očigledno je da je sve vreme izlazio uz ogromne materijalne poteškoće. Sve poslove oko pripremanja i rasturanja lista saradnice su obavljale besplatno. Časopis je uređivao književni odbor, koji su sačinjavale žene, a na mestu glavne urednice smenilo se, za osamnaest godina, njih šest: Zorka Kasnar, Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović, a od 1927. godine do kraja, uređivale su ga zajedno Alojzija Štebi i Darinka Stojanović. Štampan je naizmenično ćirilničnim i latiničnim pismom, a tekstovi na slovenačkom jeziku objavljivani su bez prevoda. Broj strana, format i cena menjali su se tokom vremena.

Uprkos činjenici da su sav posao oko uređivanja časopisa vodile žene, mesto odgovornog urednika sve vreme je zauzimao muškarac, jer je prema važećem zakonskom propisu odgovornost za delatnost časopisa moglo da snosi samo lice koje ima politička prava.

"Jedan list mogu da ispune svojim člancima žene, mogu da ga uređuju, da u njemu pokreću pitanja čiju suštinu u većini slučajeva ljudi ne mogu ni da shvate, a moralnu odgovornost za sve to ne može da snosi že-

²¹ "Ženski pokret" 9, god. I, Beograd 1920, 11: Uporedi: "Ženski pokret" 9, god. VIII, Beograd 1927, 1-4.

²² Oglasi potpuno odražavaju profil čitateljke kojoj su namenjeni, usaglašeni s njenim interesovanjima, ukusom i načinom života. Reklamiraju se nove knjige, koje pretežno potpisuju žene, paste za zube, stari nakit, prodavnice šešira, privatne zubne ordinacije, akušerske klinike, advokati (žene) oglašavaju svoje adrese itd. Oglasi počinju da se objavljuju 1924. godine, ne izlaze u svakom broju, i njihov broj je srazmerno mali.

na, međutim, može da je snosi ma koji čovek i onaj koji u azbuci ne raspoznaje ni jedno jedino slovo. Sasvim razumljivo, jer odgovorni urednik može biti samo onaj koji ima politička prava, a za sticanje političkih prava potrebno je samo biti muška glava, nije potrebno čak ni biti pismen, a nekmoli razumevati se još u politici, štampi i tome sličnom".²³

Gorčina u komentaru tako ponižavajućeg zakona koji je ženu držao u položaju maloletnice, dozvoljavajući joj da radi ozbiljan, "muški" posao, ali ne smatrajući je i odgovornom za to što radi, najjasnije izražava suštinu nezadovoljstva feministkinja postojećim odnosom društva prema ženi. Zahtev za izgradnjom takvog društva u kojem će svakom pojedincu pripadati onaj položaj koji stekne na osnovi ličnih sposobnosti i stručne spreme, a ne na osnovi pola, klasne ili nacionalne pripadnosti, istaknut u programu pokreta, ima u ovome svoj puni smisao.

S ciljem da ispravi postojeći diskriminatorski odnos prema ženama Pokret je, naročito u prvim godinama od osnivanja, dok su političke prilike u zemlji to još dozvoljavale, vršio permanentnu agitaciju za priznavanje političkih i građanskih prava ženama, bez kojih je ideja pune društvene emancipacije, koju je afirmisao, bila nezamisliva.²⁴

Saradnice okupljene oko časopisa ustajale su protiv onih koji su smatrali da žena ne može da učestvuje u političkom životu, jer je "politički nepismena", često ironizirajući u svojim tekstovima

²³ "Ženski pokret", 1, god. I, Beograd 1920, 3.

²⁴ Osim stalnog pritiska na institucije vlasti u vidu predstavki, žalbi itd, Društvo je organizovalo i skupove žena, javne proteste, pre svega za ženska politička prava. Pomenuću veliku skupštinu žena održanu aprila 1921. godine u Beogradu, na koju su sve podružnice poslane svoje predstavnice. Tu, kao i na lokalnim zborovima koji su joj prethodili, prikupljeni su potpisi za zahtev vladi da se ženama prizna pravo glasa. O tom zboru "Ženski pokret" je objavio posebnu brošuru, u kojoj su odštampani svi govori održani na njemu. "Ženski pokret" 4, god II, Beograd 1921.

na račun političke osposobljenosti muškaraca kojima politika "tako srećno ide od ruke", ali su istovremeno, upravo radi političkog opismenjavanja čitateljki, objavile seriju članaka o političkim strankama, načinu glasanja u parlamentu, ustavnim odredbama i slično, da bi žene spremnije ušle u politički život kad se za to steknu uslovi. Početkom dvadesetih, sasvim uverene u pobedu svojih zahteva, organizovale su u časopisu veliku diskusiju o tome da li je za žene korisnije da priđu nekoj od postojećih partija ili da osnuju sopstvenu,²⁵ dajući prostor najrazličitijim gledištima – od onih za novu, jaku žensku stranku, potrebnu da bi se izbegla manipulacija ženama u partijske svrhe, do onih za pristupanje bilo kojoj partiji ako će time žensko pitanje doći na dnevni red i omogućiti da "vapajem u parlamentu za opstanak svoj, svoje dece i kuće odvrati diskusiju od beskorisnih stranačkih razmirica".²⁶ Ovaj drugi stav je zapravo dugo dominirao među članicama "Ženskog pokreta", koje su očekivale da će žena uneti novi senzibilitet u politički život, da će umeti da se bori za pacifizam, protiv naoružanja i ratova; načelo borbe za mir je u njihovim tekstovima od samog početka veoma jasno naglašeno.²⁷

²⁵ Serija napisa pod naslovom "Ustav, parlament i partije", i anketa, išli su tokom cele 1921. godine.

²⁶ *Program našeg pada*. "Ženski pokret" 1, god. I, Beograd 1920, 5.

²⁷ "Ženski pokret" 3-4, god. XVI, Beograd 1935, 47. Tekstova protiv rata i naoružanja bilo je mnogo od samog početka izlaženja časopisa, na primer: *Politička prava žena*. Ženski pokret 5, god. II, Beograd 1921, 148-150; *Žene i razoružanje*. Ženski pokret 1, god. XIII, Beograd 1932, 11 (tekst u kojem se žene pozivaju da sakupljaju novčane priloge i šalju ih Međunarodnom komitetu za razoružanje); *Žene i mir*. Ženski pokret 34, 1935, god. XV, 47-50 (u kojem se ističe parola "Sve žene protiv svih ratova"). U broju 5, od maja 1932, s. 68-69, štampan je proglas za Kongres protiv opasnosti od novih ratova, održan te godine u Ženevi (među učesnicima pominju se Ajnštajn, Gorki, Rolan i dr.) i daje puna podrška borcima za mir.

Promena strategije

Međutim, uprkos početnim nadanjima feministkinja, najutičajnije partije, preokupirane borbom za osvajanje vlasti, slabo su se bavile ženskim pitanjem. Ustavotvorna skupština je 1921. godine ostavila pitanje ženskog prava glasa za naknadno rešavanje (ni promena Ustava 1928. godine nije ga se dotakla) i "Ženski pokret", analizirajući sredinom dvadesetih godina aktuelne prilike na političkoj sceni, procenjuje kako "sve upućuje na to da bi u datom trenutku postojeće partije odbile ženske zahteve".²⁸ Kao rezultat tih procena, feministički pokret tada značajno menja strategiju borbe za ostvarenje svojih najvažnijih ciljeva. Akcije za politička prava počinju da se proređuju, broj članaka povezanih s tim pitanjima takođe, i ona se za dobar broj godina potiskuju u drugi plan, s obrazloženjem da "politički zahtevi žena ne bi u današnjem trenutku dali nikakve rezultate". Kada je, 1927. godine, jedna grupa radikalnijih feministkinja (izvan "Ženskog pokreta") pokušala da osnuje samostalnu žensku političku stranku, nezadovoljna činjenicom što nijedna značajnija partija nije u svoj program unela tačke koje se odnose na ženska prava, "Ženski pokret" se od takve inicijative ogradio, smatrajući je "dokazom političke nezrelosti, koja samo pojačava politički partikularizam u zemlji".²⁹ Ali, uprkos razlikama u gledištima, časopis je, uz svoj stav, objavio i proglas te, Ženske stranke,³⁰ ostavljajući u krajnjoj liniji čitateljicama slobodu da se prema ličnim pobudama opredele za umereniju ili borbeniju liniju.

²⁸ *Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji*. Ženski pokret 9, god. V, Beograd 1924, 377-379.

²⁹ "Ženski pokret", 9, god. VIII, Beograd 1927, 1.

³⁰ Isto, 4.

Odluka da se najvažniji feministički zahtevi ostave po strani "do sazrevanja uslova" jasno govori da je i unutar samog Pokreta došlo do izvesnog razmimoilaženja i odstupanja od osnovnih programskih načela: težište borbe počinje sada da se prebacuje sa političkog na socijalni plan, na teme koje se tiču prosvetavanja i moralnog uzdizanja žena. Sasvim je izvesno da su takav zaokret diktirale promene na političkoj sceni: raspuštanje Skupštine, kraljeva apsolutistička vlast, uvođenje stroge cenzure štampe itd. U broju 6, iz 1929. godine (s. 2), čitateljke se kratkom beleškom obavestavaju da je održana vanredna skupština Ženskog pokreta kako bi se izglasale promene u pravilima rada. U belešci se kaže da je do toga moralo da dođe jer su se pravila Ženskog pokreta i deo političkog rada koji je imao u svom programu "unekoliko kosila sa tumačenjem postojećih zakona". Zato, kaže se dalje, Ženski pokret više u svom programu neće imati borbu za sticanje političkih prava za žene. Sad je taj preokret bilo neophodno teorijski obrazložiti, a da se pri tom ne izgube razlozi za dalje postojanje i Društva (Alijanse) i časopisa. Usledili su opširni tekstovi tumačenja te strateške promene.³¹

Da li je u pitanju bio mudar politički potez, sračunat na to da se od poduhvata sigurno osuđenog na neuspeh sačuvaju snage i izvestan stečeni društveni ugled, koji bi u represivnom sistemu omogućio da se utiče na rešavanje ostalih, za žene takođe važnih pitanja, ili se radilo o izdaji sopstvenih ideja, kako su ih optuživale borbene socijalistkinje,³² teško je iz današnje per-

³¹ "Ženski pokret" br. 6, juni 1932, 82-86; br. 9, septembar 1932, 122-123; br. 10, oktobar 1932, 138-140.

³² U kritici takve preorijentacije najoštija je bila "Jugoslovenska žena", časopis socijalistkinja (izlazio od 1931. do 1934. godine). U broju 28, od 4. februara 1933, na strani 1-2, "Jugoslovenska žena" donosi članak pod naslovom "*Petifikacija ženskog pokreta*". u kojem se, pored ostalog, kaže: "Na skupštini (radi se o godišnjoj skupštini Ženskog po-

spektive pouzdano proceniti. Iz činjenice da se pitanje političkih prava žena ponovo aktuelizuje nekoliko godina kasnije i da u njegovom pokretanju ponovo prednjače iste one žene koje su od početka bile na čelu Ženskog pokreta, može se pretpostaviti da razlog za prekid višegodišnjeg taktiziranja i vraćanje sopstvenim tradicijama pre leži u nešto liberalnijim političkim prilikama u zemlji, nego u potpunom saglašavanju sa kritikama koje su im, zbog političke pasivizacije, upućivane sa levece. Godine 1935. posle "junske promene u vlasti", "Ženski pokret" ponovo piše:

"Trenutak je da se ponovo pokrene akcija za žensko pravo glasa. Tajno, opšte, jednako, aktivno i pasivno pravo glasa za žene je deviza koju moramo tumačiti od žene do žene i za koju moramo pridobiti saradnju muškaraca. Svi složno na posao da skinemo sa sebe političko maloletstvo u kome su nas držali iz nerazumljivih razloga".³³

Shvatajući da bez političke nema ni drugih oblika ravnopravnosti, ali isto tako da izborno pravo ne vredi mnogo bez ekonomske i opšte socijalne ravnopravnosti, časopis permanentno agituje i za ekonomsku emancipaciju žene, za prevazilaženje predrasuda o zaposlenoj ženi kao uzroku ekonomske krize, tražeći za žene pravo na rad, na školovanje, samostalno odlučiva-

kreta, prim. M. M.) se od strane upravnih članica afirmisala ideologija koja prilično odudara od tradicije ženskog pokreta. Kada je Ženski pokret pre četrnaest godina otpočeo akciju za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, interesovanje žena je bilo vrlo veliko. Setimo se samo onih impozantnih zborova održanih prvih godina na kojima se s najvećim entuzijazmom manifestovalo za žensko pravo glasa. Danas je nastupila potpuna petrifikacija Ženskog pokreta". Polemičke rasprave s borbenijim drugaricama okupljenim oko "Jugoslovenske žene", ali i unutar Ženskog pokreta, časopis je objavljivao redovno tokom 1933. i 1934. godine. Videti, na primer, "Ženski pokret" 6, god. XIV, Beograd 1933, 77-80.

³³ "Ženski pokret" 5-6, god. XVI, Beograd 1935, 65.

nje o izboru poziva i pristup u sve struke, radeći tako na stvaranju uslova za sveukupni napredak žena i emancipaciju društva u celini.

"Zašto se prilikom otpuštanja s posla uvek principijelno jedino žrtvuje žena. Patrijarhalni protektorat muža nad ženom danas je izlišan, tegoban i nesnosan za muža, ponižavajući za ženu, a što je glavno, on sprečava nadspolno, pravedno rešenje socijalnih problema izvan granica braka jer deli obaveze prema spolu, a ne po individualnim sposobnostima i zaslugama".³⁴

Konzervativnoj javnosti, zabrinutoj za dalju sudbinu porodice i dece zaposlenih majki, zato što one, napuštanjem kućnih okvira, "ne mogu dovoljno da im se posvete ni pravilno da ih odgajaju", poručivalo se sa stranica ovog časopisa da je korisnije raznežiti se nad sudbinom nezaposlenih majki, koje ne znaju kako da prehrane svoju siročad, ili nad sudbinom seljanke, koja je eksploatisana više nego bilo koja radnica ili činovnica, bez obzira na to što se ne odvaja od svoje dece.³⁵ Briga za sudbinu žena ispoljavala se ne samo kroz rasprave, predavanja i druge oblike javne reči, već i kroz brojne akcije, kao što su predstavke ministarstvima, žalbe, peticije, a takva aktivnost imala je više odjeka i veću podršku ostalih ženskih udruženja. Pored ostalog, "Ženski pokret" je pokrenuo akciju za poboljšanje položaja zaposlene žene. Najvažniji zahtevi bili su da se prilikom zapošljavanja poslodavac pridržava merila sposobnosti, a ne polne pripadnosti, da se svuda dosledno sprovodi načelo "za jednak rad jednaka nagrada", da se otvaraju ustanove za čuvanje dece, obezbedi plaćeno porodijsko odsustvo, bez obzira na bračni status žene, uvede sedmočasovni radni dan za sve, zabrani pre-

³⁴ "Ženski pokret" 4, god XIII, Beograd 1932, 55.

³⁵ "Ženski pokret" 1, god. XIII, Beograd 1932, 2; "Ženski pokret" 3-4, god. XV, 1935, 44.

kovremeni neplaćeni rad itd.³⁶ Da bi ostvarivanje zahteva pojedinih socijalnih grupa išlo brže, Pokret se zalagao za organizovanje žena no strukama. Smatralo se da će žene tako jasnije moći da artikulišu svoje nezadovoljstvo i da postave odgovarajuće zahteve. U tom smislu, Ženski pokret je pružao punu podršku i tesno saradivao sa Udruženjem univerzitetski obrazovanih žena, organizacijom koja je osnovana s ciljem da štiti interese visokoobrazovanih žena, da ih podstiče na naučni rad i doprinosi njihovoj profesionalizaciji.³⁷ Ali, isto tako, Pokret se starao i o zaštiti najnižih socijalnih kategorija, kućnih pomoćnica, na primer, za koje je tražio zakonsku zaštitu u pogledu plate, radnog vremena, osiguranja i drugog.³⁸

Feministkinje su se preko svog časopisa ozbiljno angažovale i u pogledu izjednačavanja žena i muškaraca pred zakonom. Temeljno su razmatrani postojeći zakonski propisi s ciljem da se usaglase odredbe o položaju žene u braku i porodici, pri nasleđivanju, među pojedinim pravnim sistemima (ujedinjenjem, Jugoslavija je nasledila šest, međusobno različitih pravnih sistema) i obrazlagali predlozi za njihovu izmenu, jer su ženu držali u "ne-

³⁶ "Ženski pokret" 3-4, god. XV, Beograd 1935, 39-41; Alijansa ženskih pokreta je, uz saglasnost Jugoslovenskog ženskog saveza i Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, sastavila pregled pravnog, socijalnog i ekonomskog položaja žene u Jugoslaviji, i dodala sopstvene predloge kojima bi taj položaj mogao da se poboljša. Dokument, nazvan Statut žene, prosleđen je Internacionalnoj feminističkoj alijansi da ga iznese na zasedanju Saveta Društva naroda, koji je raspravljao o položaju žene pred zakonima svih država članica. "Ženski pokret" 1-2, god. XVIII, Beograd 1937, 6-15.

³⁷ Andrea Feldman, *Prilog istraživanju ženskih organizacija – UOOŽ. Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb 1987, 61-67.

³⁸ Videti napomenu br. 36.

podnošljivo ponižavajućem položaju".³⁹ Osim predloga za izmenu postojećih paragrafa, javljali su se i sasvim novi podsticaji, kao što je, na primer, bio predlog da se razmotri mogućnost nasleđivanja porodičnog imena po ženskoj liniji, u smislu prava roditelja na slobodnu odluku o tom pitanju.⁴⁰ Promišljanje uzroka koji dovode do inferiornosti žene uzimalo je u obzir i preispitivanje svakodnevnih navika i običaja, odnosno prosečnog morala sredine. U odobravanju i neupitnom poštovanju zastarelih društvenih navika video je "Ženski pokret" krivicu i samih žena, koje po inerciji produžuju tradiciju "sopstvenog poniženja i inferiornosti".⁴¹ Oštra kritika obrazovnog sistema i patrijarhalnih modela socijalizacije dečaka i devojčica ka potpuno razdvojenim i suprotstavljenim polnim ulogama, u tekstovima koje je ovaj časopis često donosio, ukazivala je ženama, pored ostalog,

³⁹ Nekoliko primera: *Srpske žene pred zakonom*. Ženski pokret 1, god. 1, Beograd 1920; *Pravni položaj žene u nacrtu novog građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju*. Ženski pokret 12, god. XVI, 1935, 110; *Osvrt na najnovije bračne zakone*. Ženski pokret 1, god. XIII, 1932, 48; (drugi deo teksta: br. 2, 23-29); *Pravni položaj majke i deteta*. Ženski pokret 9, god. XIII, 1932.

⁴⁰ *O nasledstvu porodičnog imena*. Ženski pokret 56, god. V, Beograd 1924.

⁴¹ U duhovitom komentaru koji govori o takvim pojavama kaže se i sledeće: "Koliko je mnogim i obrazovanim ženama još u krvi da se odriču ljudskog dostojanstva, pokazuje gotovo još više to što, udavši se, same sebe dobrovoljno osuđuju na večiti posesivni genitiv. Narod udatu ženu zove "Petrovićka", ali baš finije gospe uživaju u tom da se potpisuju "Milka J. Petrovića", "Anka dra Pavlovića" itd. Već je dosta smešno što žena, udavši se, ne sme ni uz muževljevo prezime zadržati svoje, makar pod njim već godinama javno radila, tako da je čoveku katkad nemoguće da je opet pronađe; ali da ona sama sebe dobrovoljno i još s nekim ponosom lišava nominativa, e to je odviše i za Nišlije" Ženski pokret 12, god XVI, Beograd 1935, 119-121.

i na to kako da u okviru svoje vaspitne uloge isprave postojeći diskriminatorski odnos prema ženskoj deci, odnosno da u granicama svojih mogućnosti utiču na poboljšanje sopstvene sudbine, kao i sudbine svoje dece.⁴²

Razmišljanja koja su se bez sentimentalnosti obračunavala i sa društvenom pasivnošću žena, od njih samih tražeći da ponesu deo odgovornosti za sopstvenu situaciju, uvek su iznova potvrđivala opravdanost potrebe da se sa zahtevima za priznavanje ravnopravnosti, naporedo radi i na razvijanju potrebe za njom, iznutra, na razvijanju znanja i svesti i oslobađanju od tradicija i predrasuda:

"Žena mora u celome svom biću biti prožeta ubeđenjem da je i ona jedan faktor u društvu, koji mora dati sve što ima najbolje u sebi kako bi se to društvo formiralo ne samo na njezinu korist nego na korist svih njegovih članova. Ona se mora otresti ukorenjene zablude da ovo ili ono nije za nju, da je njeno polje rada ograničeno, da se ona u nekim domenima rada ne smije isticati samo zato što je žena. Ona mora gajiti u sebi one osobine koje su kod nje najviše razvijene i nikad ne smije njezin spol biti zapreka za njezin razvitak i napredak. Žena se mora otresti one večne more koja ju je vekovima sputavala i ubijala možda dragocene osobine samo zato što je društvo stvorilo neke predrasude po kojima je bilo nepristojno da se ona kao žena u tome i tome ističe"⁴³

Konzervativna i progresivna struja

Brzo je, međutim, postalo jasno da je emancipacija svesti od nasleđa patrijarhalnih shvatanja proces za čiju su punu realizaciju

⁴² Na primer: *Žena. Ženski pokret* 5-6, god. V, 1924; *O pojmu ženskosti i uzgoju ženske omladine. Ženski pokret* 1, god. XIII, 1932; *Individualna psihologija u ženskom pokretu s naročitim obzirom na vaspitanje žene. Ženski pokret* 1-3 god. XVII, 1936.

⁴³ *Šta hoće ženski pokret. Ženski pokret* 6, god. XIII, Beograd 1932, 85.

potrebne mnogo jače snage od onih kojima je raspolagao Ženski pokret. Osim nepovoljnih društvenih i političkih okolnosti koje su bitno ograničavale širenje feminističkih ideja, i unutar samog pokreta – rekla bih upravo zbog tih okolnosti – dolazi sredinom dvadesetih godina XX veka do značajnih idejnih razmimoilaženja. Razlike u mišljenjima, kao što sam napred pomenula, pojavljuju se posle nekoliko prvih godina delatnosti, kada među feministkinjama počinje sve češće da se ističe stav da politički angažman treba da se odloži za neki srećniji trenutak. Neslaganja u pogledu poimanja karaktera i dubine društvenih promena, granica emancipacijskih procesa, odnosa prema tradiciji itd. postaju u tekstovima sve izraženija i to ubrzo dovodi do polarizacije na dve struje koje se, prema idejama koje su afirmisale, jasno profilišu kao konzervativna i progresivna. U najkraćem, progresivno krilo u "Ženskom pokretu" tražilo je uzroke društvene obespravljenosti žena u patrijarhalnim odnosima, kritički se odnoseći prema celokupnom patrijarhalnom nasleđu i zalažući se za razgradnju postojećih kulturnih obrazaca i stvaranje novog sistema vrednosti, novog, modernog društva. Konzervativna struja, mada u načelu i sama kritički raspoložena prema kulturi patrijarhata, od tada sve češće izražava ambivalentan i tolerantan odnos prema njoj, istovremeno i kritikujući i uzdižući vrednosti na kojima ona počiva.

Jedno od najvažnijih mesta razmimoilaženja, koje zaslužuje da se posebno razmotri, bilo je pitanje odnosa ovih dveju struja prema materinstvu. Konzervativna struja smatrala je da je materinstvo postalo "kazna za ženu" zato što se društvo razvijalo jednostrano: "oslobođen funkcije rađanja, muškarac je mogao da se razvija, da stvara društvo, državu, religiju, nauku, moral, da stiče moć, i da prema svojoj meri gradi odnose u društvu, koji su se sve više razvijali u pravcu polne asimetrije – njegove vlasti i ženine poslušnosti".⁴⁴ Međutim, pitanje uzroka jednostranog raz-

⁴⁴ Isto, 86.

vitka društva zbog kojeg je materinstvo postalo za ženu toliko opterećujuće, tu se nije otvaralo. Možda upravo zato što bi se odgovor našao, između ostaloga, u neograničenom rađanju, onom "biološkom bremenu" koje je ženu neprekidno vezivalo za kuću, a izricanje takvog zaključka moralo bi značiti i otvoreno zalaganje za kontrolu rađanja, planiranje potomstva i pravo na slobodu izbora kao jedinu mogućnost za ravnopravnu saradnju žena i muškaraca na svim poljima. Međutim, ta struja ne samo da nije imala smelosti da pred konzervativnu građansku sredinu izađe s još jednim "opasnim" zahtevom, već u njihovim tekstovima počinje da dominira jedna sasvim drugačija orijentacija, koju kratko rečeno karakteriše okretanje materinstvu, i, još više, postavljanje materinskih dužnosti u vrh društvenih vrednosti, pa prema tome i u vrh težnji i želja svake žene.⁴⁵

Feministkinje ni do tada nisu ostavljale po strani probleme vezane za tu funkciju žene, od početka su insistirale na potrebi socijalne zaštite majke i deteta, zbrinjavanja samohranih majki, izjednačavanja vanbračne i bračne veze pred zakonom itd., ali ranije je to pitanje posmatrano kao jedno u nizu, kao važna, ali ipak samo jedna od funkcija žene. Postavljanje materinstva u centar teorije i programa "Ženskog pokreta" nije bio samo način da se izbegne otvoreno izjašnjavanje za ili protiv prava žene da sama odlučuje hoće li, koliko i u kojim razmacima rađati, ono je moralo da povuče stvaranje čitavog novog skupa vrednosti, koji bi nekako pomirio zahteve iza kojih su konzervativne feministkinje i dalje stajale, s njihovim novim ubeđenjem (očigledno

⁴⁵ "Žensko pitanje je danas očišćeno od svih zabluda, lutanja, jer ima jasnu, reljefno formulisanu središnju tačku – materinstvo", kaže se u tekstu *Materinstvo i žensko pitanje*, objavljenom u br. 9-10, god. XI, 1930. Slični stavovi u: *Žensko pitanje, ženski pokret i žene*, serijal štampan u oktobarskom (s. 138-140), novembarskom (s. 157-158) i decembarskom broju (s. 170-171) "Ženskog pokreta" iz 1932. godine.

pod jakim uticajem hrišćanskog morala) da je žena "u svom najdubljem biću mati", stvaranje jedne nove, "kompromisne ideologije". Svesne da je s imperativom materinske dužnosti nespojiv zahtev za jednakim vrednovanjem rada muškaraca i žena, jer je sasvim jasno da zaposlena majka ne može da parira muškarcu kada je usled brojnih porođaja dugo isključena iz rada i iz društva, pripadnice konzervativnog krila u svoju teoriju uvode novi, "ženski" kriterijum za vrednovanje društvenog značaja i postignuća – priznavanje posebnih, specijalnih ženskih vrednosti, valorizovanje materinstva i zadataka koji iz njega proističu, kako bi se poništila postojeća neravnoteža između njih.

"Danas važi kao osnovni princip feminizma priznanje lične, subjektivne i specijalne ženine vrednosti. Mi tražimo priznanje ne samo za onakav rad kakav je muškarac u stanju da obavlja, nego i za onaj rad koji je žena u stanju da obavlja prema svojim sposobnostima bolje nego on. Mi moramo uveriti ženu i društvo da žena baš onakva kakva jeste, ima svoju punu vrednost ispunjavajući svoje specijalne dužnosti, koje su isto tako važne za kulturno podizanje društva kao i vrednosti druge polovine čovečanstva – muškarca".⁴⁶

Ta nova orijentacija u jednom broju tekstova postaje naročito izražena početkom tridesetih godina, kada, suočen s nesmanjenim neprijateljskim raspoloženjem javnog mnjenja i istim, slabim odzivom žena, Pokret priznaje da je, posle više od decenije rada, zapao u kritičnu fazu. Sistem se, naime, pokazao do kraja otporan prema zahtevima žena za političkim pravima i zakonskim reformama. Patrijarhalna, konzervativna sredina i dalje se snažno opirala ulasku žene u ona područja društvenog života koja su tradicionalno pripadala muškarcima, strahujući za njenu ženstvenost i njene "prirodne" zadatke, koje odsutnošću iz kuće, kako se govorilo, počinje da zapostavlja. Perspektiva "emanci-

⁴⁶ *Šta hoće ženski pokret. Ženski pokret* 6, god. XIII, 1932, 85.

pacije" pod nepromenjenim odnosima u društvu i porodici, u neprosvećenju sredini, sigurno nije mogla snažnije da motiviše veći broj žena da se organizuju i uključuju u feministička udruženja. Nesklono zahtevima za radikalnijim društvenim promenama, i u okolnostima koje ženama nisu "išle na ruku", konzervativno krilo u Ženskom pokretu počinje stoga da se okreće onom kompleksu pitanja kojima će privući veći broj žena, i da se prema njemu određuje na način koji je prosečna društvena sredina bila spremna da prihvati. Iz te perspektive, jedino je materinstvo kao centralna tačka programa moglo bezuslovno da veže sve žene i privuče ih da se masovnije zainteresuju za sopstveno pitanje. Cenu za to je u dobroj meri morao da podnese Ženski pokret u celini. Polarizacija unutar njega je bila neminovna posledica odstupanja čitavog jednog njegovog krila od sopstvenih ideja i tradicije i "petrifikacije" feminističkog programa⁴⁷ kroz podilaženje konzervativnom moralu.

Na imperativu materinske dužnosti ova struja je izgradila svoju kritiku vladajućeg seksualnog morala, koji je muškarcu davao sva prava, a od žene zahtevao čednost, uzdržljivost i seksualnu čistotu. Te članice pokreta zalagale su se za prevazilaženje takvog dvostrukog, lažnog morala i izgradnju jednakih nazora za oba pola, ali ne u pravcu većih sloboda, već podjednako strogih ograničenja:

"Jedan moral za muškarce i žene, ali ne onaj da se zajednički valjamo u blatu seksualnog nemorala, nego čist i zdrav i na prirodnoj naklonosti odnos muškarca i žene".⁴⁸

⁴⁷ Levo krilo se oštro suprotstavljalo ovoj tendenciji. Videti, na primer, *Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji ženskog pokreta I*. Ženski pokret 3, god XIV, 1933, 44-47; Drugi deo, br. 4-5, 1933, 63-64.

⁴⁸ *Jedan moral za ljude i žene*. Ženski pokret 9-10, god. II, Beograd 1921, 278. Takve tendencije javljale su se sporadično, od samog početka, ali je tek tridesetih godina XX veka to postala dominirajuća orijentacija.

Pored ostalog, tražile su predbračnu čednost i za mladiće kao i za devojke i, u skladu s tim, nalaganje obaveze ranih brakova "kako bi se omladina zaštitila od nemoralna", testiranje na venerične bolesti i za ženike, zakonsku zabranu prostitucije i uvođenje jednakih kazni i za korisnike usluga i za prostitutke, strogu monogamiju, i, iznad svega, brak kao jedinu opciju za zajednički život muškarca i žene:

"Društvo mora obezbediti zdravu porodicu, zdrave naraštaje. Da to postigne mora sprečiti svaki seksualni odnos sem bračnoga. Samo zdrav brak obezbediće i zdrave naraštaje. Rano sklapanje brakova jedan je od neophodnih uslova za uspeh."⁴⁹

Restriktivne mere za koje se ovo krilo zalagalo bile su, kako se često ističe, motivisane potrebom da se žena zaštiti od zloupotreba i opasnosti žigosanja i izopštavanja iz društva⁵⁰ Ali zahtevi za svođenjem seksualnih potreba ljudi na brak i praktično isključivo na ciljeve reprodukcije – kako bi se zaštitila žena – proističu iz shvaćanja da žena i nema drugih želja i potreba osim braka i rađanja, da se njen seksualni interes iscrpljuje u reproduktivnim zadacima i da ona stoga prirodno mora da brani svoju "prirodnu" predispoziciju. Zato, sledi iz ovoga, seksualne potrebe muškaraca (koje postoje "kao takve") moraju da se ograniče na dozvoljene, institucionalne, bračne okvire, kako bi odgovarale "prirodnim" potrebama žena. Ma koliko da se konzervativna struja deklarirala za slobodu i pravo

⁴⁹ *Ka zdravom naraštaju*. Ženski pokret 3, god. VIII, 1927, 3.

⁵⁰ Problemu dvojnog morala i ugroženosti žene pred njegovim različitim kriterijumima posvećen je ceo broj 7 iz 1920. godine. Samoubistvo njihove saradnice i jedne od osnivačica Društva, koja nije mogla da podnese teret sramote koju joj je naneo verenik, odbivši ženidbu, iako je ona već bila u odmakloj trudnoći, izazvalo je ogorčenje žena okupljenih oko lista. U tekstovima posvećenim njihovoj nesrećnoj drugarici oštro se kritikuje lažni moral, koji samo od žene traži da se odupire osećanjima i strasti, da sama snosi posledice "zajedničkog greha". Ženski pokret 7, god. I, Beograd 1920.

žene da sama bira sopstvenu sudbinu, takvim stavovima je pokazivala koliko zapravo nije bila u stanju da se istinski suprotstavi vladajućim shvatanjima, upadajući sve više u zamku sopstvene predrasude da je oslobođenje žene moguće i ostvarivo na nepromenjenim patrijarhalnim osnovama.

Na kritici tih spornih tačaka razvijalo je progresivno krilo Ženskog pokreta sopstveno viđenje rešavanja ženskog pitanja. Ono što se konzervativne feministkinje nisu usudile, boreći se za očuvanje postignutog prostora u okviru kojeg je dalje delovanje u patrijarhalnoj kulturi bilo moguće, činile su u svojim tekstovima ove druge, od kraja dosledno i bez kompromisa prema dominantnim shvatanjima, stavljajući u centar svoje teorije ženu i braneći njene interese.

Tu, pre svega, stoji zahtev za ograničavanjem rađanja, kojim se, verovatno po prvi put u ovoj sredini, otvaralo pitanje mogućnosti da žena slobodnom voljom odlučuje o sopstvenom telu i sopstvenom životu:

"Feministički pokret ide za tim da izdejstvuje za ženu ista prava kao i za muškarca. To involvira naravno i iste dužnosti. Ali kako može žena razvijati tu istu delatnost dok je, takoreći od 15 do 50 godina igračka najjačeg prirodnog nagona? Zar može jedna žena koja neprestano rađa, na polju bilo fizičkog bilo intelektualnog rada korak držati s muškarcem. A ne držati korak znači padati u ceni i gubiti pravo na njegove beneficije. Mi naravno ne možemo osloboditi ženu od biološkog bremena fiziološkog materinstva, ali mi se moramo truditi, to mora biti alfa i omega svakog feminističkog pokreta, da nađemo sredstva da joj to breme olakšamo. Racionaliziranje, ograničenje, prilagođenje fiziološkog materinstva individualnoj, osobnoj potrebi žene je *conditio sine qua non* celog feminističkog pokreta! Tim problemom stoji i pada feministički problem! Ako se od žene iziskuje da ona sama sebe hrani i brani, da uspešno vodi borbu za opstanak, onda joj se mora dati vlada nad svojim telom, onda i ona mora postati bar donekle – gospodar svoga Ja".⁵¹

⁵¹ Ženski pokret 17, god. VIII, Beograd 1927, 2-3.

To krilo u feminističkom pokretu javno je ustalo protiv zakona kojim je zabranjivan veštački prekid trudnoće⁵². Treba, međutim, naglasiti da se njegove predstavnice nisu time a priori zalagale za abortus kao najbolje i najsrećnije rešenje (propagirale su, naprotiv, prosvetčivanje za korišćenje kontracepcijskih sredstava), nego za legalizaciju abortusa, kao jedno od rešenja za sprečavanje neželjenog roditeljstva, a time i "oslobađanja žene za učešće u javnom životu, u onoj meri u kojoj to odgovara njenim individualnim željama i potrebama."⁵³

Uviđajući koliko je pravo na ograničeno rađanje važno društveno pitanje, ne samo kao način oslobađanja žena, već i kao način da se planiranom broju dece obezbedi normalan, zdrav razvitak, minimum socijalnih uslova, podsećale su da robovanje običajima i tradiciji ne donosi sreću ni potomstvu, ni roditeljskom paru, ni naciji, "koja se umnožava koliko za broj vojnika toliko i za broj beskućnika, gladnih, nepismenih ili odseljenih."⁵⁴ Konačno, u mogućnosti izbora videle su rešenje za uspostavljanje skladnijeg zajedničkog života supružnika: s jedne strane, ostvarivanjem potpuno odgovornog roditeljstva, a, s druge strane, oslobađanjem seksualnog života ljudi neprestanog straha od začeca⁵⁵. Široka rasprava vođena je i oko pitanja legalizacije prostitucije. Za razliku od

⁵² Najznačajnije tekstove posvećene pitanjima prava žene na slobodno roditeljstvo potpisala je Julka Hlapec-Đorđević.

⁵³ Takvih tekstova je zaista mnogo, što svedoči o velikoj zainteresovanosti žena za jedno od najvažnijih pitanja koje određujuće utiče na njihovu sudbinu: *O problemu ljudskog plodenja*. Ženski pokret 11-12, god. III, 1922, 305-308; *Nešto o problemu racionaliziranja rađanja*. br. 16, god. VIII, 1927, 2-4; *O sprečavanju rađanja*. br. 7, god. IX, 1928, 3; *Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji ženskog pokreta*. br. 3, god. XIV, 1933, 44-47.

⁵⁴ *Zašto sprečavanje rađanja*. Ženski pokret 11, god. IX, 1928, 4.

⁵⁵ *Zar je žena agent provocateur prostitucije*. Ženski pokret 10, god. XIII, Beograd 1932, 144-146.

konzervativne struje koja je u svojim istupanjima zahtevala strože zakonske mere protiv prostitucije, kao sredstvo za uspostavljanje jednakog seksualnog morala za muškarce i žene, levo orijentisane feministkinje rešenje nisu videle u zabranama i kaznama: samo planirano, regulisano rađanje, oslobađanje žene "svetosti materinstva", pisale su, može voditi ka slabljenju institucije prostitutke – kojoj se muškarac ne okreće samo radi zadovoljenja svojih seksualnih potreba, već i zato što s njom nije opterećen stalnom opasnošću od neželjenog očinstva.⁵⁶

Time se otvaralo, čak i u feminističkoj literaturi dotad prilično sporedno pitanje, pitanje ženske seksualnosti. Te ideje nisu imale gotovo nikakvo uporište u socijalnim i kulturnim prilikama u kojima su nastajale i dočekivane su oštro i u delu samog pokreta, delimično zato što su od konzervativnih snaga prepoznavane kao "komunistička jeres koja sa Istoka preti seksualnom anarhijom,"⁵⁷ a još više, čini se, zato što je njima "majka svetica", hrišćanski ideal žene, postala seksualno biće, čime je feministička misao udarala u samu suštinu patrijarhalnih odnosa i vrednosti.

Treba takođe naglasiti da je progresivno feminističko krilo u svojim tekstovima stalno ukazivalo na potrebu legalizacije abortusa i kao na značajno političko pitanje, podsećajući da socijalističke partije u svetu upravo tim obećanjima privlače mase rad-

⁵⁶ *O problemu ljudskog plodjenja.*, Ženski pokret 11-12, god. III, 1922, 305-308.

⁵⁷ "Ne želimo mi slobodnu ljubav kakvu zastupa Aleksandra Kolontaj prema tzv. "glasvaser teoriji", jer je to stanje koje odgovara samo prolaznoj fazi i koje je nužna posledica današnjeg poretka i bez naše želje", pisale su omladinke, braneći se od izjednačavanja njihovih shvatanja, s radikalno levim poimanjem slobodne ljubavi. "Slobodna ljubav kako je razume današnja ženska omladina, znači da muškarac i žena uzimlju jedno drugog samo na temelju sporazuma i stvarne simpatije, a ne radi volje roditelja, novaca itd". Ženski pokret 3-4, god XV, Beograd 1935, 60-61.

nica,⁵⁸ među kojima je većina poznavala iskustva nelegalnih pobačaja i shvatala značaj ograničavanja broja dece na meru prilagođenu socijalnim uslovima prosečne porodice. I u tom pogledu, kao i u mnogim drugim, poklapali su se feministički i socijalistički/komunistički zahtevi.

* * *

Uprkos tim značajnim podudarnostima, uprkos zajedničkoj borbi za izgradnju novog odnosa prema ženi, zajedničkim akcijama za ženska politička prava u međuratnom periodu, međusobnoj saradnji i povezivanju pred opasnošću od nadolazećeg fašizma, građanski feminizam je posle rata uklonjen sa političke i društvene scene, a njegova celokupna delatnost ostala je ne samo marginalizovana i zaboravljena, već i diskreditovana kao "buržoaska, nenarodna i neprijateljska". Oštar otklon Komunističke partije od feminizma neposredno pred izbijanje rata, kada je njen najpreči zadatak bio da mobilise što veći broj ljudi za revolucionarnu i oslobodilačku borbu, imao je svoje razloge u činjenici da feministički pokret nikada u svom programu nije zagovarao promenu političkog sistema, niti je svoje ideje o slobodi žene ikada podredio borbi za "preče opšte ciljeve"; u datim okolnostima, dalje paktiranje s feminizmom za Partiju naprosto više nije bilo svrsishodno.

Po liniji istog razmimoilaženja posleratna vlast je odbacila građanski feminizam kao "uvozno shvatanje" i pojavu suprotnu "našem putu" i onemogućila obnavljanje toga pokreta u novoj Jugoslaviji. U idejnom smislu, između socijalizma i feminizma ostao je nepomirljiv spor u odnosu prema ženskom pitanju: za zvaničnu ideologiju, koja žensko pitanje vidi jedino kao deo klasnog pita-

⁵⁸ *"Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji Ženskog pokreta". Ženski pokret 4-5, XIV, 1933, 63.*

nja i ne priznaje postojanje specifično ženske problematike, svako odstupanje, dovođenje toga gledišta u pitanje, automatski se odbacuje kao "sumnjivo" opredeljenje⁵⁹. Obnavljanje feminističkog pokreta u jednopartijskom sistemu nije ni u političkom smislu bilo prihvatljivo: partija na vlasti naprosto nije mogla imati interesa da dozvoli ikakvo političko organizovanje koje bi bilo izvan njene kontrole. Time je građanskom feminizmu, osim prava na postojanje, oduzeto i pravo na mesto u istoriji, i na sopstveni deo doprinosa borbi za emancipaciju, osveščivanje i dostojniji društveni položaj žene.

⁵⁹ Slavenka Drakulić-Ilić, *Smrtni grijesi feminizma. Ogledi o mudologiji*. Znanje, Zagreb 1984, 104.

Sadržaj

Uvodne napomene	5
"Ženski pokret" – feminističko glasilo između dva svetska rata	9
Osmi mart – od utopije do demagogije	41
Dan raspusnog življenja	73
Odnos svekrve i snahe u svadbenom ritualu	89
Menopauza – poslednja misterija krvi	105
Dijeta – masovna ženska neuroza	127
Reklamna bajka o zdravom duhu u vitkom telu	143
U poseti "srećnoj porodici" s časopisom <i>Nada</i>	155
Velika je i mala matura	181
Snovi o budućnosti: kako dečaci i devojčice vide svoje rodne uloge	215
"Opravoslavljenje" identiteta srpske omladine	231
Literatura i izvori	251
Bibliografske napomene	263

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

305-055.2:39(497.11)"19/20"

МАЛЕШЕВИЋ, Мирослава

Žensko : etnografski aspekti društvenog položaja
žene u Srbiji / Miroslava Malešević. – Beograd :
Srpski genealoški centar : 2007 (Beograd : Srpski
genealoški centar). – 264 str. ; 17 cm. – (Etnološka
biblioteka / [Srpski genealoški centar] ; knj. 25)

Tiraž 500. – Napomene i bibliografske reference uz
tekst. – Bibliografija: str. 251-262.

ISBN 978-86-83679-45-4 (SGC)

а) Жене – Друштвени положај – Етнолошки
аспект – Србија – 20-21в
COBISS.SR-ID 145350668

Izdavač: "Srpski genealoški centar", Radnička 50, Beograd. Za izdavača: Filip Niškanović. Urednik: Miroslav Niškanović. Lektor i korektor: Slobodanka Marković. Saradnik na bibliografiji Biljana Milenković-Vuković. Likovna realizacija Dušan Đurica. Komputerska obrada i štampa SGC, Beograd. Tiraž: 500 primeraka.
Beograd 2007.